

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.095>

O‘ZBEK TEATR TERMINLARIDA NOMLASH MOTIVATSIYASI VA IKKILAMCHI NOMINATSIYA

Usmanova Zulayxo Ilxombek qizi

Tayanch doktorant, Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

e-mail: zulayxo.u@urdu.uz

ORCID: 0009000133673020

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek teatr terminlarining nomlash motivatsiyasi terminning kelib chiqishi bilan emas, tushunchani terminologik tizimda farqlovchi dominant belgi bilan bog‘liq holda tadqiq etiladi. Empirik bazani izohli lug‘atlar, teatrshunoslikka oid ilmiy va o‘quv adabiyotlari hamda elektron kasbiy matnlardan shakllantirilgan 685 birlikli ishchi kartoteka tashkil etadi. Maqola doirasida manbasi va maxsus ma‘nosi tekshirilgan birliklar mezonli tanlanma asosida definitsion, komponent, derivatsion va kontekstual tahlil qilindi. O‘zlashganlik etimologik parametr, milliy-madaniy mansublik esa qo‘shimcha tavsif belgisi sifatida motivatsiya turidan ajratildi. Terminlarning ichki shakli sinxron jihatdan shaffof, qisman shaffof va xiralashgan darajalarga bo‘lindi. Funktsional, makoniy, subyektga, jarayon va natijaga, predmet, vaqt hamda auditoriyaga asoslangan nominativ modellar tavsiflandi. Metafora va metonimiya mustaqil mavzuviy guruh emas, ikkilamchi nominatsiyaning semantik mexanizmlari sifatida talqin qilindi. Ko‘p motivli birliklarda dominant belgini aniqlash uchun besh bosqichli diagnostik mezon taklif etildi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek teatr terminologiyasi, nomlash motivatsiyasi, ichki shakl, dominant belgi, ikkilamchi nominatsiya, metafora, metonimiya, milliy-madaniy belgi

Аннотация. В статье мотивация наименования узбекских театральных терминов рассматривается не как их происхождение, а как доминирующий признак, дифференцирующий понятие в терминологической системе. Эмпирическую базу составляет рабочая картотека из 685 единиц, сформированная по толковым словарям, театроведческой научной и учебной литературе, а также электронным профессиональным текстам. На материале терминов с проверенными источниками и специальными значениями применены дефиниционный, компонентный, словообразовательный и контекстуальный методы. Заимствованность отделена от типа мотивации как этимологический параметр, а национально-культурная принадлежность — как дополнительный признак описания. Внутренняя форма терминов разграничена по степени синхронной прозрачности. Метафора и метонимия интерпретируются как

семантические механизмы вторичной номинации. Для определения доминирующего признака полимотивированных единиц предложена пятиэтапная диагностическая процедура.

Ключевые слова: узбекская театральная терминология, мотивация наименования, внутренняя форма, доминирующий признак, вторичная номинация, метафора, метонимия

Abstract. The article examines the naming motivation of Uzbek theatre terms as the dominant feature that differentiates a concept within a terminological system rather than as the term's linguistic origin. The empirical base is a working inventory of 685 units compiled from explanatory dictionaries, scholarly and educational works on theatre, and electronic professional texts. Source-verified units are analysed through definitional, componential, derivational and contextual procedures. Borrowing is treated as an etymological parameter, while national-cultural affiliation is regarded as an additional descriptive feature rather than a motivation type. The inner form of terms is differentiated according to synchronic transparency. Functional, spatial, agentive, process-, result-, object-, time- and audience-based naming models are described. Metaphor and metonymy are interpreted as semantic mechanisms of secondary nomination. A five-stage diagnostic procedure is proposed for identifying the dominant feature of multiply motivated terms.

Keywords: Uzbek theatre terminology, naming motivation, inner form, dominant feature, secondary nomination, metaphor, metonymy, national-cultural marker

Kirish

Terminologik nomlashda tushunchaning barcha belgilari termin shakliga chiqarilmaydi. Nomlash uchun, odatda, ayni tushunchani o'z sinfidagi boshqa obyektlardan ajratishga imkon beradigan bir yoki bir necha belgi tanlanadi. Shu sababli terminning motivatsiyasi uning lug'aviy tarkibini qismlarga ajratish bilangina emas, nomga chiqarilgan belgi, maxsus ta'rif va terminning tushunchalar tizimidagi o'rnini qiyoslash orqali aniqlanadi. D.S. Lotte terminologik tizim tasodifiy birliklar yig'indisi emasligini, tushunchani ilmiy belgilash uchun uning tasnifdagi o'rnini aniqlash zarurligini ta'kidlaydi [Lotte D.S. 6:18–19]. J.C. Sager terminologiyani tushuncha, ta'rif va nom o'rtasidagi aloqalarni izohlovchi faoliyat sifatida baholaydi [Sager J.C. 9:2–3]. M.T. Cabré esa tushunchalar umumiy va farqlovchi belgilar orqali maydonlarga birlashishi, terminlar maxsus bilim tuzilmasida muayyan o'rin egallashini ko'rsatadi [Cabré M.T. 2:42–45].

O'zbek terminshunosligida motivlangan va motivlanmagan terminlar, morfologik, sintaktik hamda semantik yasallish usullari keng yoritilgan. H. Dadaboyev o'zlashmalarni motivlanmagan birliklar qatorida ham ko'rsatadi [Dadaboyev H. 3:63]. A. Pardayev, D. Urinbayeva va D. Islamova esa terminologik nominatsiya uchun ichki shaklning shaffofligi muhimligini qayd etib, metaforani termin hosil qilishdagi kognitiv mexanizm sifatida talqin qiladi [Pardayev A.B. va boshq. 8:145–149, 167]. Mazkur qarashlar tadqiqot uchun muhim asos bo'lsa-da, genetik kelib chiqish, sinxron ichki shakl, dominant nominativ belgi va

semantik ko'chimni bitta tasnif sathida aralashtirish tahlil natijasini noaniqlashtirishi mumkin. Masalan, fransuzcha yoki rus tili orqali o'zlashgan birlikning genetik manbai uning aynan qaysi belgi asosida nomlanganini o'z-o'zidan ko'rsatmaydi. Z.I. Kozimova o'zbek teatr terminlarining shakllanishi, struktur turlari, mavzuviy guruhlari hamda sinonimiya, antonimiya, giper-giponimiya, polisemiya, omonimiya, partonimiya va graduonimiya kabi paradigmatic munosabatlarini tadqiq etganini avtoreferatning ilmiy yangilik qismida qayd etadi [Kozimova Z.I. 5:8]. Ushbu maqola mazkur natijalarni takrorlashni emas, teatr terminini yaratish yoki qayta semantizatsiyalashda qaysi belgi nomga chiqarilgani, u sinxron idrokda qay darajada ochiq ekani va ikkilamchi nominatsiya qaysi mexanizm orqali yuz berganini operatsion mezonlarda izohlashni maqsad qiladi.

Tadqiqotning maqsadi — o'zbek teatr terminlarida nomlash motivatsiyasining turlarini aniqlash, ularni etimologik va milliy-madaniy parametrlardan farqlash hamda ko'p motivli birliklarda dominant belgini ajratish usulini ishlab chiqish. Maqolaning ilmiy vazifalari motivatsiya va ichki shakl tushunchalarini chegaralash, birlamchi nominativ modellarni tavsiflash, metafora hamda metonimiyaning terminlashuvdagi funksiyasini ko'rsatish va taklif etilgan mezonlarni manbasi tasdiqlangan teatr terminlari asosida sinashdan iborat.

Tadqiqot materiali va metodlari

Tadqiqotning umumiy empirik bazasini 685 termin va terminologik birikmadan iborat ishchi kartoteka tashkil etdi. Ishchi kartotekadagi birliklar o'zbek tilining izohli lug'atlari, teatrshunoslikka oid monografiya, darslik va o'quv qo'llanmalar, shuningdek, elektron kasbiy matnlardan ajratildi. Kartoteka termini bu o'rinda avtomatik belgilangan milliy korpusni emas, termin shakli, maxsus ma'nosi, ta'rifi va qo'llanish manbasi qayd etilgan tadqiqot materialini anglatadi. Maqolaning maqsadi terminlar chastotasini hisoblash emas, tahlil modelini asoslash bo'lgani uchun umumiy bazadan motivatsiya turi va ikkilamchi nominatsiya mexanizmini aniq ko'rsatuvchi, manbasi tekshirilgan birliklar mezonli tanlab olindi. Tahlil to'rt asosiy usulda amalga oshirildi. Definitson tahlilda termin ta'rifidagi integral va differensial semalar ajratildi. Komponent tahlilida ko'p komponentli terminning qaysi uzvi umumiy tushunchani, qaysi uzvi chegaralovchi belgini ifodalashi aniqlandi. Derivatsion tahlilda o'zak, affiks va so'z yasaliş zanjiri orqali subyekt yoki faoliyat belgisi tiklandi. Kontekstual tahlilda esa bir shaklning jarayon, vosita, natija, muassasa yoki makon ma'nolarida qo'llanishi qiyoslandi.

Tahlil tartibi quyidagi ketma-ketlikda olib borildi:

- terminologik maqomni tekshirish;
- maxsus ta'rifni ajratish;
- nomga chiqarilgan belgini topish;
- ichki shaklning shaffoflik darajasini belgilash;
- ehtimoliy semantik ko'chimni aniqlash;
- dominant motivatsiyani asoslash.

Natijalar

Ushbu tadqiqotda nomlash motivatsiyasi terminning shakllanishiga asos bo'lgan va u ifodalayotgan tushunchani muayyan terminologik tizimda farqlashga xizmat qiladigan dominant konseptual belgi deb tushuniladi. Motivatsiya uch hodisadan qat'iy farqlanadi. Birinchisi – etimologiya: terminning qaysi til yoki tarixiy qatlamdan kelgani. Ikkinchisi – ichki shaklning sinxron shaffofligi: hozirgi o'zbek tili egasi nomlanish belgisini termin tarkibidan bevosita anglay olishi yoki olmasligi. Uchinchisi – milliy-madaniy mansublik: terminning muayyan xalqning tarixiy ijro amaliyoti va madaniy tajribasiga tegishliligi. Bu parametrlar o'zaro bog'lanishi mumkin, biroq aynan bir hodisa emas.

Premyera termini o'zlashma, ichki shakli oddiy o'zbek tilida darhol anglashilmaydi, ammo maxsus ta'rifda spektaklning birinchi ommaviy namoyishi semasi uning vaqt-ketma-ketlik motivatsiyasini ochadi. *Grimchi* esa o'zlashgan grim asosiga o'zbekcha -chi affiksi qo'shilishi orqali hosil bo'lgan gibril birlikdir; uning subyektga asoslangan motivatsiyasi shaklan ochiq. Demak, o'zlashganlik motivatsiyaning yo'qligi emas. Aksincha, termin o'zlashgach, qabul qiluvchi tilning derivatsion va sintaktik modellariga kirishi, yangi motivatsion aloqalar hosil qilishi mumkin.

Milliy-madaniy belgi ham motivatsiya turi sifatida avtomatik qabul qilinmaydi. *Askiya*, *masxarabozlik*, *qiziqchilik* va *dorbozlik* o'zbek tomosha an'analari bilan bog'langan, ammo ularning madaniy mansubligi nomlanish mexanizmini to'liq tushuntirmaydi. *Masxarabozlik*, *qiziqchilik* va *dorbozlik* birliklarida faoliyat nomi *masxaraboz*, *qiziqchi* va *dorboz* subyekt nomlari orqali derivatsiyalangan; askiyaning tarixiy-etimologik shakllanishi esa alohida manbaviy tahlilni talab qiladi. Shunday qilib, “milliy-madaniy” belgisi terminning kelib chiqish va qo'llanish maydonini tavsiflaydi, dominant motivatsiya esa shakliy va semantik dalil asosida belgilanadi.

Dominant belgini aniqlash mezonlari

Teatr terminlarining bir qismi bir necha belgini birlashtiradi. Masalan, *yosh tomoshabinlar teatri* auditoriya, muassasa va funktsiya; *sahna cho'ntagi* makon, shakliy o'xshashlik va saqlash vazifasi; *shovqin operatori* subyekt, texnik faoliyat va boshqaruv funktsiyasi bilan bog'langan. Bunday birliklarni bir necha guruhga takroran kiritish tasnifni hajman kattalashtiradi, biroq izohlash kuchini oshirmaydi. Dominant motivatsiya terminni ayni sinfdagi boshqa birliklardan ajratadigan belgi sifatida tanlanadi.

Mezon	Diagnostic savol	Dalil turi	Namuna
1. Shakliy ifoda	Belgi terminning o'zida bevosita ifodalanganmi?	Komponent yoki affiks	grim-chi; yosh tomoshabinlar teatri
2. Farqlovchi sema	Belgi tushunchani yaqin birliklardan ajratadimi?	Maxsus ta'rif	premyera — birinchi namoyish
3. Tizimdagi o'rin	Termin qaysi konseptual qatorga kiradi?	Giperonimik yoki funksional aloqa	avansahna — sahnaning old qismi

4. Kontekst	Kasbiy matnda qaysi ma'no faollashadi?	Birikuvchanlik va referent	grim qilmoq / grim vositalari
5. Shaffoflik	Belgi sinxron idrokda qay darajada ochiq?	Shaffof, qisman shaffof, xira	tomosha zali / grimchi / antrakt

1-jadval. Dominant motivatsiyani aniqlashning diagnostik mezonlari

Mezonlar iyerarxik tartibda qo‘llanadi. Avval termin shaklida ochiq ifodalangan belgi tekshiriladi; u yetarli bo‘lmasa, maxsus ta’rifdagi farqlovchi sema va tizimdagi o‘rin hisobga olinadi. Kontekst bir shaklning qaysi ma’noda qo‘llanganini tasdiqlaydi, shaffoflik darajasi esa terminning zamonaviy til egasi uchun motivlanganlik holatini belgilaydi. Shu tartib, masalan, diplom spektakli birikmasida “spektakl” natijaviy umumiy sema bo‘lsa ham, boshqa spektakllardan farqlovchi “diplom” komponenti ta’limiy-malaka funksiyasini nomga chiqarganini ko‘rsatadi.

Ichki shaklning sinxron darajalari

Ichki shakl — termin tarkibi bilan maxsus tushuncha o‘rtasidagi anglanadigan aloqa. Uning shaffofligi mutlaq “bor-yo‘q” oppozitsiyasi emas, darajali hodisadir. Birinchi darajani sinxron shaffof terminlar tashkil etadi: *tomosha zali, sahna nutqi, rejissyor yordamchisi, yosh tomoshabinlar teatri, shovqin effekti*. Bu birliklarda aniqlovchi komponent umumiy tushunchaning qo‘llanish sohasi, vazifasi yoki auditoriyasini bevosita chegaralaydi. *Tomosha zali* “zal”ning qaysi faoliyat uchun mo‘ljallanganini, *yosh tomoshabinlar teatri* esa teatrning asosiy qabul qiluvchi guruhini ochiq ko‘rsatadi.

Ikkinchi daraja — qisman shaffof birliklar. *Grimchida* -chi affiksi faoliyat egasini aniq bildiradi, biroq grim asosining mazmuni umumtil bilimiga ega har bir so‘zlovchi uchun bir xil darajada ochiq bo‘lmasligi mumkin. Musiqali dramada musiqali komponenti farqlovchi vositani bevosita ifodalaydi, drama esa o‘zlashgan xalqaro termin sifatida maxsus bilimni talab qiladi. Qisman shaffoflik terminning bir komponenti yoki derivatsion modeli aniq, boshqa komponenti esa maxsus yoki o‘zlashma bo‘lgan holatlarda yuzaga chiqadi.

Uchinchi daraja — sinxron ichki shakli xiralashgan terminlar: antrakt, repertuar, parter, amfiteatr. Ularning tarixiy-etimologik motivi mavjud, biroq zamonaviy o‘zbek tilida shakl va ma’no aloqasi bevosita tiklanmaydi. Bunday birliklar motivatsiyasiz deb e’lon qilinmaydi; maxsus ta’rif ularni konseptual tizimga qayta bog‘laydi. *Antrakt* spektakl qismlari orasidagi oraliqni, *repertuar* muayyan ijrochi yoki teatr tomonidan namoyish etiladigan asarlar majmuini, *parter* tomosha zalining sahna bilan bir sathga yaqin quyi qismini bildiradi. Demak, xiralashgan ichki shakl terminologik definitsiyaning rolini kuchaytiradi.

Funksional modelda tushunchaning nimaga xizmat qilishi nomga chiqariladi. *Tomosha zali* tomoshani kuzatish uchun mo‘ljallangan makon; *rejissyor yordamchisi* rejissyorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi xodim; *shovqin operatori* tovush va shovqin effektlarini boshqaruvchi mutaxassis. Bu yerda grammatik kategoriya bilan motivatsiya turi aynanlashmaydi: tomosha zali makon nomi, shovqin operatori shaxs nomi bo‘lsa-da, ikkala terminning dominant motivi vazifadir.

Makoni model obyektning sahna markazi, tomoshabin yoki boshqa texnik qismlarga nisbatan joylashuvini ajratadi. B. Ibrohimov sahna qutisi tarkibida tryum, planshet va

kolosniklarni ko'rsatib, planshetga tomoshabin tomondan avansahna, orqadan aryersahna, yonlardan cho'ntaklar qo'shilishini izohlaydi [Ibrohimov B. 4:4–6]. *Avansahna* terminining maxsus ta'rifida “tomosha zaliga chiquvchi sahna qismi” belgisi uning old/yaqin makoniy motivini tasdiqlaydi. *Aryersahna* orqa, tryum pastki, galereya yuqori joylashuvni nomga chiqaradi. Bunday birliklar makoniy motivatsiyali bo'lishi bilan birga, sahna–qism partonimik munosabatiga kiradi; demak, motivatsiya va semantik munosabat ham alohida sathlardir.

Subyektga asoslangan modelda kasbiy faoliyat egasi nomlanadi. O'zbekcha *-chi*, *-boz* kabi vositalar bu modelni shaklan aniq qiladi: *grim* – *grimchi*, *qiziq* – *qiziqchi*, *dor* – *dorboz*. *Aktyor*, *rejissyor*, *prodyuser* singari o'zlashma shaxs nomlarida esa o'zbek tilidagi ichki shakl xira bo'lishi mumkin; ularning nominativ motivi maxsus ta'rifdagi “rolni ijro etuvchi”, “spektaklni badiiy tashkil etuvchi”, “loyihani tashkiliy-moliyaviy ta'minlovchi” funksiyalar orqali tiklanadi.

Jarayon va natija modellari teatr faoliyatining dinamik tuzilishini aks ettiradi. Sahnalashtirish, repetitsiya, ijro va grim vaqt davomida amalga oshadigan faoliyatni; spektakl, sahnaviy obraz, dekoratsiya hamda yorug'lik effekti esa ijodiy yoki texnik natijani nomlaydi. Jarayon-natija farqi terminologik ta'rifda qat'iy tekshirilishi kerak: sahnalashtirish — jarayon, spektakl — uning badiiy mahsuloti; ijro — faoliyat, sahnaviy obraz — faoliyat davomida yaratiladigan badiiy natija. Biroq ayrim terminlarda jarayon va uning vositasi yoki natijasi bitta shaklda birlashadi; bu holat ikkilamchi nominatsiya doirasida alohida izohlanadi.

Predmet-vosita modelida rekvizit, butaforiya, kostyum, niqob, mikrofon, proyektor va shtanket kabi moddiy obyektlar nomlanadi. Ularni bitta guruhga kiritish tahlilni tugatmaydi: rekvizit sahnaviy harakatda ishlatiladigan buyum, butaforiya haqiqiy predmetning yasama taqlidi, kostyum personaj qiyofasining kiyim komponenti, proyektor yo'naltirilgan yorug'lik hosil qiluvchi qurilma. Dominant belgi predmetning materiali emas, teatr jarayonidagi differensial vazifasi bilan belgilanadi.

Vaqt va ketma-ketlik modeli *premyera*, *antrakt*, *teatr mavsumi*, *anons* va *final* terminlarida kuzatiladi. *Premyera* hodisaning birinchi ommaviy namoyish maqomini; *antrakt* ikki qism orasidagi vaqtni; *mavsum* davomiy davrni; *anons* bo'lajak tadbir haqida oldindan berilgan axborotni; *final* esa yakuniy bosqichni bildiradi. Auditoriyaga asoslangan model bolalar teatri va yosh tomoshabinlar teatri birikmalarida namoyon bo'ladi. Auditoriya belgisi janr yoki ijro vositasini inkor qilmaydi: bolalar teatri drama, musiqali yoki qo'g'irchoq shaklida bo'lishi mumkin. Shu sababli bu birliklarda auditoriya dominant, janr va ijro vositasi esa kesishuvchi tasnif parametrlari hisoblanadi.

Metafora va metonimiya: ikkilamchi nominatsiya mexanizmlari

Metafora va metonimiya funksional, makoniy yoki subyekt motivatsiyasi bilan bir qatordagi mavzuviy guruh sifatida ko'rish metodik jihatdan noaniqdir. Funksional va makoniy turlar termin nomida qaysi konseptual belgi ajratilganini ko'rsatsa, metafora hamda metonimiya mavjud til birligining yangi maxsus ma'noga qanday ko'chirilganini

tushuntiradi. A. Pardayev va hammualliflar metaforizatsiyani terminologik ikkilamchi nominatsiya imkonini yuzaga keltiruvchi jarayon sifatida tavsiflaydi [Pardayev A.B. va boshq. 8:145–149]. Shunga ko‘ra, tahlilda “nima asosida nomlangan?” va “nom qaysi semantik mexanizm orqali hosil bo‘lgan?” savollari alohida beriladi.

Metaforik terminlashda o‘xshashlik asosiy mexanizmdir. Sahna oynasi portal ichidagi tomoshabinga ko‘rinadigan sahnaviy makonni, sahna cho‘ntagi esa sahna chetidagi qo‘shimcha saqlash maydonini bildiradi. B. Ibrohimov portal ichidagi makonni sahna oynasi deb ataydi va sahna chetidagi cho‘ntaklarda yig‘ilgan bezaklar saqlanishini qayd etadi [Ibrohimov B. 4:6]. M. Abdullayeva va Q. Madrimov ham sahna oynasini portal devoridagi, odatda parda bilan to‘siladigan ochiqlik sifatida izohlaydi [Abdullayeva M., Madrimov Q. 1:131]. Oynada ko‘rish/ochiqlik, cho‘ntakda yon bo‘shliq va narsani saqlash semalari teatr obyektiga ko‘chirilgan. Kasbiy qo‘llanishda barqarorlashgach, bu birliklar shunchaki obrazli ifoda emas, aniq texnik referentga ega termin vazifasini bajaradi.

Metonimik terminlashda esa o‘xshashlik emas, jarayon, vosita, natija, makon yoki institutning yaqinligi asos bo‘ladi. Grimning “aktyor qiyofasini o‘zgartirish jarayoni” va “buning uchun ishlatiladigan bo‘yoq hamda vositalar” ma’nolari jarayon → vosita aloqasi bilan bog‘langan. Teatr san’at turi, shu faoliyatni amalga oshiruvchi muassasa va u joylashgan bino ma’nolarida san’at → institut → makon modelini hosil qiladi. Antrakt spektakl qismlari orasidagi tanaffus hamda shu oraliq yoki kirish bilan bog‘liq musiqiy asar ma’nolarida vaqt → musiqa aloqasini ko‘rsatadi [O‘TIL, “grim”; “teatr”; “antrakt”]. Bu ma’nolar o‘rtasida konseptual bog‘lanish saqlangani uchun ularni avtomatik ravishda omonimlik deb baholash to‘g‘ri emas. Metafora va metonimiya bir termin doirasida boshqa motivatsiya bilan birga ishlashi mumkin. Sahna cho‘ntagi makoniy-funksional motivatsiyaga ega: termin qayerdagi va nimaga xizmat qiladigan maydonni bildiradi; ayni paytda nomning hosil bo‘lish mexanizmi maishiy predmet bilan o‘xshashlikka asoslangan metaforadir. Grim jarayon motivatsiyasiga ega bo‘lishi, vosita ma’nosi esa metonimik kengayish orqali yuzaga kelishi mumkin. Demak, motivatsiya turi va semantik mexanizmni alohida qayd etish tasnifdagi ichki qarama-qarshilikni bartaraf etadi.

Milliy-madaniy mansublik va derivatsion motivatsiya

O‘zbek an’anaviy tomosha san’atiga oid birliklar milliy teatr tajribasini til orqali saqlaydi. Kozimova avtoreferatida masxara, bazlago‘y, bozigar, lo‘batakboz, muhraboz, sho‘badaboz kabi tarixiy birliklar yozma manbalar asosida qayd etilib, an’anaviy tomoshalar kulgili, hikoyaviy, maydon, dorbozlik va qo‘g‘irchoq o‘yinlari kabi guruhlarda tavsiflanadi [Kozimova Z.I. 5:11]. Bunday birliklarning ilmiy qiymati ularning milliy-madaniy mazmunida, tarixiy davomiyligida va an’anaviy ijro amaliyotini nomlashida ko‘rinadi.

Biroq milliy-madaniy mansublikni motivatsiya deb belgilash yetarli emas. Masxarabozlik, qiziqchilik va dorbozlik faoliyat nomlari bo‘lib, ularning bevosita derivatsion modeli subyekt → faoliyat zanjiridir: masxara → masxaraboz → masxarabozlik; qiziq → qiziqchi → qiziqchilik; dor → dorboz → dorbozlik. Ushbu birliklarning milliy-madaniy belgisi derivatsion tahlil natijasiga qo‘shimcha ravishda qayd etiladi. Bu yondashuv ikki

savolni ajratadi: termin qaysi tarixiy-madaniy maydonga mansub va u shaklan qaysi belgi asosida hosil bo‘lgan?

Mazkur farqlash terminografik tavsif uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Terminologik kartada “etimologiya”, “milliy-madaniy mansublik”, “dominant motivatsiya”, “ichki shakl darajasi” va “ikkilamchi nominatsiya mexanizmi” alohida maydonlarda berilsa, bitta birlik haqida o‘zaro zid xulosalar yuzaga kelmaydi. Masalan, dorbozlik tarixiy-madaniy jihatdan o‘zbek an’anaviy tomosha san’atiga mansub, derivatsion jihatdan subyekt nomidan faoliyat nomiga o‘tgan, sinxron ichki shakli esa nisbatan shaffof birlik sifatida tavsiflanadi.

Muhokama

Taklif etilgan model o‘zbek teatr terminologiyasi bo‘yicha avvalgi tadqiqotlarning shakllanish manbalari, yasallish usullari, mavzuviy guruhlar va paradigmatic munosabatlarga doir natijalarini inkor etmaydi. Ular bilan tutashgan holda nomlash motivatsiyasining alohida tahlil sathini belgilaydi. Kozimova qayd etgan mavzuviy va paradigmatic tasnif termin nimani bildirishi hamda boshqa birliklar bilan qanday munosabatga kirishini ko‘rsatadi; motivatsion tahlil esa aynan qaysi konseptual belgi nomga chiqarilgani va shakl–ma’no aloqasi qanday tiklanishini aniqlaydi. Shu jihatdan ikki yondashuv bir-birini to‘ldiradi. Modelning asosiy metodik natijasi tahlil o‘qlarining ajratilishidir. Etimologik o‘q terminning kelib chiqishini; nominativ o‘q dominant belgini; derivatsion o‘q shakllanish modelini; semantik o‘q metafora yoki metonimiya kabi ko‘chimni; madaniy o‘q esa tarixiy-milliy mansublikni tavsiflaydi. Ushbu o‘qlardan birini boshqasining o‘rnida qo‘llash, masalan, “o‘zlashma motivatsiya” yoki “milliy-madaniy motivatsiya” kabi umumlashtirishlar, terminning real nomlanish asosini yashiradi.

Yondashuvning cheklovi ham aniq: u mazkur maqolada motivatsiya turlarining statistik mahsuldorligini emas, ularni ajratishning diagnostik modelini asoslaydi. 685 birlikli bazaning har bir termini manba, ta’rif, kontekst va variantlar bo‘yicha bir xil kodlangach, motivatsiya turlarining miqdoriy taqsimoti alohida hisoblanishi mumkin. Hozirgi bosqichda tekshirilmagan raqamni ilmiy xulosa sifatida berishdan ko‘ra, qayta tekshiriladigan sifat mezonlarini taqdim etish ishonchliroq natija beradi.

Xulosa

O‘zbek teatr terminlarining nomlash motivatsiyasi tushunchani terminologik tizimda farqlovchi dominant konseptual belgi sifatida talqin qilinishi kerak. Termin qaysi tildan o‘zlashgani motivatsiya turi emas, etimologik parametrdir. Ichki shakl sinxron shaffof, qisman shaffof va xiralashgan darajalarda namoyon bo‘ladi. Xiralashgan shakl terminning motivatsiyasizligini emas, nomlash belgisini anglashda ta’rif va tizimli aloqaning roli kuchayganini bildiradi.

Teatr terminlarida funksional, makoniy, subyektga, jarayon va natijaga, predmet-vosita, vaqt-ketma-ketlik hamda auditoriyaga asoslangan birlamchi nominativ modellar kuzatiladi. Grammatik yoki mavzuviy kategoriya bilan motivatsiya turi bir xil hodisa emas. Metafora va metonimiya terminlarning mavzuviy sinfi emas, ikkilamchi nominatsiyaning semantik

mexanizmlaridir. Sahna oynasi va sahna cho‘ntagi o‘xshashlikka, grim hamda teatrning bog‘langan ma’nolari esa konseptual yaqinlikka asoslanadi.

Milliy-madaniy mansublik motivatsiyadan alohida tavsif parametri sifatida qayd etiladi. Masxarabozlik, qiziqchilik va dorbozlikning madaniy maqomi ularning konkret subyekt – faoliyat derivatsion modelini almashtirmaydi. Ko‘p motivli terminlarda dominant belgi shakliy ifoda, farqlovchi sema, terminologik tizimdagi o‘rin, kasbiy kontekst va sinxron shaffoflik mezonlari asosida aniqlanadi. Bu usul bir birlikni asossiz ravishda bir necha parallel guruhga kiritishning oldini oladi.

Taklif etilgan tahlil modeli terminologik kartada etimologiya, milliy-madaniy mansublik, dominant motivatsiya, ichki shakl va semantik ko‘chimni alohida maydonlarda qayd etish imkonini beradi; bu esa kelgusidagi miqdoriy tahlil va terminografik tavsifning tekshiriluvchanligini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva M., Madrimov Q. Dramatik teatr rejissyorligi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan ziyosi, 2022. – 138 b.
2. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999. – 248 p. <https://doi.org/10.1075/tlrp.1>
3. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 136 b.
4. Ibrohimov B. Sahna texnikasi va bezaklar tayyorlash texnologiyasi. Metodik qo‘llanma. – Toshkent: Chashma Print, 2010. – 160 b.
5. Kozimova Z.I. O‘zbek tili teatr terminologiyasi: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Qarshi, 2026. – 45 b.
6. Lotte D.S. Osnovy postroeniya nauchno-tekhnicheskoy terminologii: Voprosy teorii i metodiki. – Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1961. – 158 s.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
8. Pardayev A.B., Urinbayeva D.B., Islamova D.A. O‘zbek terminologiyasi. O‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2020. – 260 b.
9. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1990. – 254 p. <https://doi.org/10.1075/z.44>